

ІННОВАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ УКРАЇНИ INNOVATIVE PROVIDING OF THE COMPETITIVENESS OF UKRAINIAN AGENT OF MANAGEMENT

Наталія ТАРНАВСЬКА,
кандидат економічних наук,
Тернопільський національний
економічний університет

Nataliya TARNAVSKA,
PhD Economics,
Ternopil' National
Economic University

Інноваційний тип поведінки та інноваційний розвиток є пріоритетним чинником конкурентоспроможності економіки й окремих суб'єктів господарювання. Фахівці Інституту економічного прогнозування НАН України (ІЕП НАНУ) доводять, що стрижнем сучасної моделі міжнародної конкурентоспроможності мають слугувати реалізація та використання національних конкурентних переваг саме на інноваційній основі [1, 879], а **Д.С.Покришка** зазначає, що забезпечення конкурентоспроможності економіки України за допомогою інновацій має стати метою національної економічної політики [2].

Ознайомлення з оцінками конкурентоспроможності України та чинників, що її визначають, дозволяє констатувати їх низькі рівні, а сучасний стан інноваційної політики, незважаючи на значне число заходів держави, демонструє неспроможність забезпечити зростання конкурентоспроможності вітчизняних суб'єктів господарювання. За даними Світового економічного форуму, у 2006–2007 роках у рейтингу глобальної конкурентоспроможності Україна посіла 78 місце, що на 10 пунктів нижче 2005–2006 (перші три місця у цьому рейтингу в 2006–2007 — Швейцарія, Фінляндія, Швеція) [4, 14–17].

З другого боку, за даними ООН, найвищі індекси розвитку к-суспільства у 2006 році мають Швеція, Ісландія, Данія, Норвегія, Швейцарія, Фінляндія, Японія, а Україна у цьому рейтингу займає 42 місце [5]. Порівняння сутності чинників, що формують згадані індекси, засвідчує, з одного боку, зближення критеріїв оцінювання результатів формування к-суспільства і конкурентоспроможності країн, а з другого, — демонструє значний потенціал України у боротьбі за інтелектуальне лідерство як передумову високої конкурентоспроможності.

Найважливіші аспекти проблематики інноваційного розвитку економіки ґрунтовно досліджено відомими вітчизняними і зарубіжними науковцями.

Поряд з тим, поза увагою залишається ряд важливих проблем, що знаходяться на стику наукових досліджень, зокрема — концептуальне вирішення проблеми управління конкурентоспроможністю вітчизняних суб'єктів господарювання на основі виявлення взаємозв'язку і взаємодії інноваційної і конкурентної політики, формування конкурентних переваг держави і окремих її суб'єктів господарювання на основі пошуку і використання чинників інноваційного розвитку, у т.ч. інноваційного прориву.

Б.С.Кваснюк підкреслює: «Розвиток виробництва набуває дедалі інноваційного характеру, а інноваційна конкуренція, по суті, є недосконалою, з великим зовнішніми ефектами, сильним монопольним елементом» [6, 35]. Таке твердження підкреслює актуальність досліджень у сфері забезпечення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання на інноваційній основі.

Метою даної статті є теоретичне узагальнення вітчизняних і зарубіжних емпіричних досліджень у сфері управління конкурентоспроможністю суб'єктів господарювання на засадах інноваційного розвитку та обґрунтування заходів щодо гармонізації конкурентної та інноваційної політики при розгляді управління конкурентоспроможністю як загальносистемної проблеми.

Вплив інноваційного чинника на формування потенціалу конкурентоспроможності вітчизняних суб'єктів господарювання доцільно досліджувати з урахуванням співвідношення функціонуючих технологічних укладів. **Д.С.Покришка** зазначає, що VI технологічний уклад за виробництвом продукції становить лише 0,1%, за фінансуванням нау-

ково-технічних робіт — 0,3%, за інноваційними витратами — 0,4%, за інвестуванням — 0,5%, за інвестиціями, технічне переозброєння і модернізацію — 0,9% [2]. На основі аналогічних даних **С.І.Пирожков** робить висновок про неформованість в Україні засад інноваційної моделі розвитку [7, 31].

За даними **В.С.Чижова**, упродовж останніх років технологічна структура економіки України погіршилась: при збільшенні питомої ваги традиційного третього укладу скоротилася частка новітніх інноваційних технологій. Це відбувається на тлі суттєвих змін на світових ринках, основними особливостями яких є зростаюче насичення науково-інноваційним продуктом [8].

У свою чергу, низький в цілому науково-технічний рівень виробництва в Україні не стимулює суттєвого зростання попиту на інновації, що загрожує наростанням ознак системної кризи, у тому числі технологічної несумісності та неможливості формування єдиного наукового і технологічного простору. **Т.В.Цихан** зазначає, що в Україні додаючу вартість створюється переважно за рахунок розвитку технологій, закладених у III технологічному укладі, що є загрозою конкурентоспроможності економіки України [9]. Руйнування потужного науково-технічного потенціалу упродовж трансформаційного періоду не компенсувалося інституційними перетвореннями, пов'язаними із формуванням інтегрованого механізму сприяння розвитку інноваційної діяльності, побудовою дійової інноваційної інфраструктури і, в кінцевому результаті, створенням інноваційно-сприйнятливих середовища та вихованням інноваційно-активного індивіда. Наслідком таких негативних явищ стало зменшення привабливості і конкурентоспроможності сфери науково-технічної діяльності та відплив інтелектуального потенціалу з цієї сфери.

Аналіз узагальненої інформації про обсяги реалізованої інноваційної продукції показав, що при їх зростанні у 2000–2005 роках на 105,8% обсяги реалізації принципово нової продукції зросли на 182,0%, а обсяги експорту інноваційної продукції — на 313,2% [10, 338]. Поряд з цим дослідження динаміки частки обсягів реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої продукції промисловості демонструє її скорочення з 6,8% у 2001 до 6,5% у 2005 році, причому серед галузей, де спостерігається найбільше скорочення цього показника, виділяються такі: харчова — з 12,6 до 5,9%, легка — з 13,2 до 2,9%, металургія — з 7,8 до 3,5% [8]. Зростання частки обсягів реалізованої інноваційної продукції машинобудування за цей період (з 10,4 до 18,2%) не можна однозначно вважати позитивною тенденцією, оскільки цей процес не має тісної кореляції з можливостями підвищення конкурентоспроможності підприємств цієї галузі на міжнародному ринку.

Відсутність мотивів інноваційної активності та ефективної інфраструктури інноваційної діяльності призвело до значного скорочення числа підприємств, що впроваджували інновації: упродовж 2000–2005 років число підприємств, що впроваджували інновації, скоротилося в Україні на 45,67% [10, 337].

Серед гальмуючих чинників інноваційного розвитку фахівцями найчастіше виділяється недостатній рівень фінансового забезпечення інноваційної політики [11–15 та інші]. Так, упродовж останніх років відбувається скорочення обсягів витрат на НДДКР у загальній сумі ВВП: якщо за рахунок усіх джерел фінансування у 2001 році ці витрати становили 1,19% ВВП, у 2003 — 1,36% ВВП, то у 2005 — 1,15%

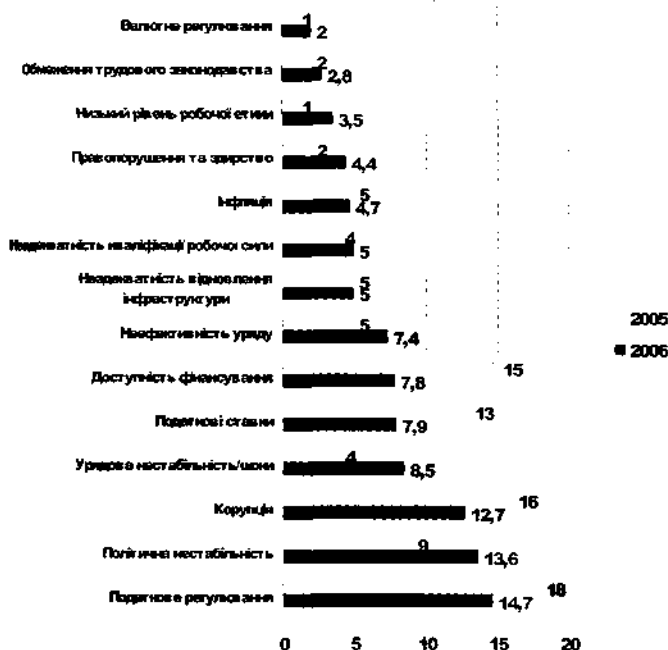
ВВП, що набагато нижче середнього рівня для розвинутих економік: країни ЄС-25 — 1,90%, США — 2,59%, Японії — 3,15% [2]. На сьогодні рівень державного фінансування НДДКР в Україні наближається до рівня фінансування таких робіт у СРСР на початку 50-х років минулого століття, при цьому відставання України від провідних країн світу становить щонайменше 50 років [16, 8].

Упродовж 2000–2005 років загальний обсяг інноваційних витрат у вітчизняній промисловості зріс у 3,27 раза, а в загальній їх структурі зросла частка витрат на маркетинг і рекламу (з 4,7 до 6,5%), а також витрати на придбання нових технологій (з 4,1 до 4,2%) при падінні частки витрат на придбання машин, обладнання, установок, інших основних засобів та капітальних витрат, пов'язаних з впровадженням інновацій (з 61,0 до 54,8%) [10, 338]. Такі характеристики структури інноваційних витрат свідчать про формування стійких ознак стагнації інноваційної сфери та прогресуюче відставання інноваційної складової розвитку України від розвинутих країн.

Незважаючи на загальне зростання інноваційних витрат упродовж останніх років, темпи інформатизації суспільства залишаються вкрай незадовільними, що суперечить глобальній тенденції формування І-суспільства: хоча кількість підприємств, що здійснювали витрати на інформатизацію, зросла за 2003–2005 роки в 1,15 раза, витрати на інформатизацію у 2005 (256,0 млн. грн.) становили лише 99% від рівня 2003. При цьому зростання витрат на технологічні інновації та інформатизацію в промисловості відбувається із суттєвими відставаннями від сфер будівництва, транспорту, операцій з нерухомістю [19, 234–240].

Вивчення зарубіжного досвіду показує, що в ринково розвинутих країнах в інноваційній діяльності на загальнонаціональному рівні провідне місце належить корпоративному сектору науки, в якому зосереджується переважна частка наукових кадрів, здійснюється найбільший обсяг витрат та створюється найбільша кількість патентів, новітніх продуктів і технологій. Зокрема, питома вага витрат корпорацій на дослідження та інноваційні розробки у більшості розвинених країн світу сягає 60–70% загальнонаціональних витрат на інноваційні розробки, при цьому частка корпоративних патентів у загальній кількості становить 75–80%. В Україні у структурі виконаних науково-технічних робіт у 2004 році заводський сектор займав лише 7,6%, при цьому його частка відносно 2000 зменшилася на 4,1% [8]. В Україні на сьогодні основним джерелом інновацій є фундаментальні та прикладні дослідження, які переважно сконцентровано в академічному, галузевому та вузівському секторах науки. Однак, за даними останньої інвентаризації матеріально-технічної бази наукових установ та вищих навчальних закладів, із 159,7 тис. одиниць машин та устаткування, які перебували на балансі обстежених наукових організацій, 80,1% обладнання знаходилося в експлуатації понад 10 років, і лише 6,4% експлуатувалися до 5 років. Водночас за світовими стандартами термін використання наукового обладнання не перевищує 5–7 років [18].

Рисунок. Чинники, що перешкоджають веденню бізнесу в Україні [3, 6]

Нині основоположними документами, що визначають стратегічні орієнтири підвищення конкурентоспроможності національної економіки і окремих суб'єктів господарювання на інноваційній основі, є три пакети документів:

1. ЗАКОНОДАВЧІ І НОРМАТИВНІ АКТИ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА, КОНКУРЕНТНОЇ ПОЛІТИКИ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ІНСТИТУЦІЙНИМИ ОСНОВАМИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ.

Аналіз законодавчих актів, що регулюють інноваційні процеси в Україні, показує, що ці закони концептуально не узгоджені, не формують єдиної системи підтримки конкурентоспроможності суб'єктів господарювання та не формують мотиваційного поля зростання конкурентоспроможності на макро- і мікрорівнях. Це можна пояснити гносеологічними протиріччями і методологічною неузгодженістю понятійного апарату, що використовується в законодавчих та інших нормативних актах, фрагментарністю охоплення проблем і, як наслідок, відсутністю гармонійності конкурентної та інноваційної політик.

Фахівці Департаменту економічної стратегії Мінекономіки України окреслили проблеми вітчизняної інноваційної системи [20, 14], які, на наш погляд, є наслідком непослідовної інноваційної політики та неузгодженої законодавчої бази, на якій вона побудована. Такий висновок слугує основою для визначення економічного середовища в Україні як непривабливого і несприятливого для вітчизняних і зарубіжних інвесторів, що підтвердило анкетування керівників українських підприємств. На **рисунку** представлені найбільш несприятливі для вітчизняного бізнесу чинники, які подано у відсотках до числа опитаних і розміщено у порядку наростання негативного впливу кожного з них на ведення бізнесу.

За даними ІЕП НАНУ, програмне вирішення проблеми підвищення конкурентоспроможності економіки України і перетворення її в країну високого рівня життя та привабливого середовища для інвесторів досі не знаходило місця серед діючих інструментів реалізації державної економічної політики [3, 7].

Аналіз нормативно-правової бази регулювання інноваційної діяльності та механізмів її реалізації засвідчує поширення практики ігнорування законодавства, зокрема — щодо фінансування інноваційної діяльності та розвитку високоукладної економіки [18]:

- фактичне фінансування науково-технічної діяльності з Державного бюджету України протягом останніх п'яти років не перевищує 0,4% ВВП при визначеній нормі 1,7% [17];
- питома вага програмно-цільового фінансування наукових досліджень не перевищує 10% загальних витрат на науку при законодавчо встановлених 30% відповідно до Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» (ст. 6);
- щорічне фінансування освіти фактично становить 4,5–6,0% ВВП при визначеній Законом України «Про освіту» нормі 10%;
- середньомісячна заробітна платня науковців залишається нижчою від законодавчо визначеної, яка має дорівнювати подвійній середній заробітній платні працівників промисловості;
- не виконуються положення Указу Президента України від 20.04.2004 №454 «Про фінансову підтримку інноваційної діяльності підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави», а також Постанови ВР України від 16.06.2004 №1786-IV «Про дотримання законодавства щодо розвитку науково-технічного потенціалу та інноваційної діяльності в Україні» в частині спрямування не менше 10% коштів, отриманих від приватизації державного майна, на фінансову підтримку інноваційної діяльності підприємств, що мають стратегічне для економіки та безпеки держави значення.

Вивчення рекомендацій парламентських слухань на тему «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації», схвалених постановою ВР України (червень 2007) [18], дозволило виявити ряд загальних традиційних заходів, які потребують конкретизації, виділення пріоритетів, пошуку ексклюзивних варіантів вирішення проблем.

У такій ситуації своєчасною є пропозиція про формулювання стратегії інноваційного розвитку, за основу якої пропонується взяти стратегію інноваційного прориву, в якій пріоритетом є творча людина [16, 8–9]. Однак викликає сумнів коректність формулювання, поєднання і супідрядність визначених місій (організація і підтримка інноваційно-сприйнятлого середовища в Україні), мети (побудова загальнодержавного інноваційного кластера в Україні) і стратегії інноваційного прориву. Поряд з тим важливо підкреслити, що головним пріоритетом

цього варіанту стратегії інноваційного прориву визначено «людину творчу», що повністю відповідає нашим висновкам про необхідність і першочерговість побудови і функціонування креативної мережі на макро- і мікрорівнях як засобу продукування інновацій — конкурентних переваг, узгоджується з підтримуваною нами концепцією побудови конкурентних переваг за «системою кореня», а також мотивування розвитку організацій, що самонавчаються [22, 596–602; 23, 158–167; 24, 99–102; 25, 443–444].

2. ЦІЛЬОВІ ПРОГРАМИ ТА ПРОЕКТИ.

В Україні діє приблизно 300 цільових програм, які нині у сукупності не орієнтовані на нові пріоритети розвитку і, відповідно, не забезпечують сподіваного конкурентного та інноваційного піднесення економіки.

«Загальнодержавною комплексною програмою розвитку високих наукоємних технологій» передбачено до 2013 року змінити структуру промислового виробництва за технологічними укладами, а саме: збільшити обсяги виробництва V технологічного укладу з 5 до 12%, а виробництва VI технологічного укладу — з 1 до 3% і досягти частки високотехнологічної продукції в експорті України до 20% [26]. Водночас фахівці загострюють увагу на недостатньому рівні фінансування цієї програми, що не дозволяє ефективно використовувати нові механізми фінансування проектів програми, згідно з якими держава надає фінансову підтримку в розмірі до 30% вартості проекту, а решту коштів зобов'язуються вкласти підприємств або інвестор [18].

Реакцією на нагальну потребу науково обгрунтованого підходу до вирішення проблеми конкурентоспроможності економіки України та суб'єктів господарювання є вироблення науковцями ІЕП НАНУ проекту концепції Державної програми підвищення конкурентоспроможності національної економіки на 2007–2015 роки. Метою такої програми визначено підвищення конкурентоспроможності економіки України, активізацію інноваційно-інвестиційної складової розвитку із позитивним впливом на структурні процеси у реальному секторі економіки та в розширенні перспективної складової «економіки на базі знань», що забезпечуватиме динамічне економічне зростання із підвищенням рівня та якості життя населення [3, 3]. Усвідомлення значущості орієнтації економіки на інноваційний шлях розвитку спонукало фахівців і до формулювання Концепції Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2008–2012 роки» [27], метою якої визначено «створення в Україні інноваційної інфраструктури у 2008–2012, здатної забезпечити підвищення конкурентоспроможності національної економіки та ефективне використання науково-технологічного потенціалу». Таке формулювання є влучним з позицій визнання пріоритету інноваційного розвитку як основи управління конкурентоспроможністю суб'єктів господарювання, а також орієнтації на зростання ролі ресурсного забезпечення конкурентоспроможності. Розробка і реалізація Програми передбачає створення 335 елементів інноваційної інфраструктури (інноваційних центрів, наукових парків, регіональних інноваційних кластерів, інноваційних бізнес-інкубаторів, банків технологічної інформації тощо) [27]. Завдяки цьому буде створено 10 тисяч нових робочих місць для висококваліфікованих фахівців, зросте на 10 тисяч одиниць число суб'єктів малого підприємництва, що реалізують інновації, підвищиться на 5% інноваційна активність підприємств, збільшиться виробництво інноваційної продукції на 20%, буде залучено близько 7 млрд. грн. інвестицій для реалізації інноваційних проектів. Поряд з тим ознаявлення з Концепцією демонструє суперечність при виборі оптимального варіанту розв'язання проблеми, а саме — протиставлення двох альтернатив — розвитку виробничо-технологічної підсистеми інноваційної інфраструктури та її фінансового забезпечення.

Важливу роль у підтримці інноваційної активності вітчизняних суб'єктів господарювання та у становленні інноваційної моделі розвитку України відіграє міжнародна науково-виробнича кооперація, одним з базових документів здійснення якої була «Угода про загальні умови і механізми підтримки розвитку виробничої кооперації підприємств і галузей держав-учасниць СНД», ратифікована ВР України у 1995 році. Однак цей програмний документ не мотивував до значного інноваційного поштовху у розвитку національних економік країн-учасниць, хоча й певною мірою стимулював формування і розвиток конкурентного середовища в інноваційній сфері. Переорієнтація значного числа підприємств-учасників міжнародної кооперації на співпрацю з вітчизняними партнерами призвела до певної ізоляції у науковій сфері та втрати багатьох традиційних зарубіжних ринків.

Розвиток євроінтеграційних процесів зумовив участь України в процесах європейської науково-виробничої кооперації (програми міжнародного співробітництва «ІНКО», «Технології інформації суспільства», «Сталий розвиток, глобальні зміни та екосистема»). Нинішній час найбільш масштабною є участь України в Сьомій державній рамковій програмі ЄС на 2003–2013 роки «Будівництво європейського дослідницького простору», основною метою якої є піднесення конкурентоспроможності європейської промисловості для створення її у світового лідера в окремих секторах.

Дослідження механізмів участі у цій програмі української сторони дозволяє констатувати, що європейські партнери обмежуються наданням можливостей Україні до роботи у єдиному науковому просторі ЄС у форматі дослідницьких рамкових програм, зважаючи на певні економічні орієнтири об'єднання і орієнтуючись на стабілізацію наукового потенціалу пострадянських держав, а також вирішення проблем, що становлять взаємний інтерес у сферах енергетики, нерезовсюдження озброєнь, поліпшення охорони здоров'я, безпеки [27].

Вивчення світової практики стимулювання інноваційного розвитку демонструє значні пріоритети приватно-державного партнерства особливо в нових індустріальних країнах [21]:

□ урядова програма Yozma (Ізраїль) із загальним обсягом фінансування 100 млн. дол. забезпечила фінансування 40% стартового капіталу 10 приватних інвестиційних фондів. У результаті такого заходу кінці 1990-х років з'явилося майже 100 приватних інвестиційних компаній, які керували активами в 10 млрд. дол. і стимулювали бурхливе зростання високотехнологічних фірм. Такі заходи є прикладом ефективного використання державних коштів як каталізатора інноваційних процесів за умови обмеження бюджетного фінансування інноваційного розвитку;

□ співфінансування проектів з боку держави при збереженні управління в руках бізнесу. Наприклад, рівень державного співфінансування інноваційних проектів та компенсації витрат виходу на ринки освоєння нових технологій в Чилі та Ізраїлі становить 40%, а в особливих ситуаціях — навіть 50%;

□ практика передачі функцій з надання державної підтримки приватним посередникам з метою зменшення ризиків неефективного використання коштів та запобігання корупції. В Чилі функціонують програми підтримки інновацій і підвищення конкурентоспроможності, які реалізуються не міністерствами і відомствами, а незалежними агентствами (21), які діють як приватні неприбуткові корпорації;

□ надання послуг, гарантованих державою, замість коштів (за вартістю послуг), причому надання таких послуг передоручається приватним компаніям. Успішним прикладом у цій сфері є сприяння сертифікації підприємств малого і середнього бізнесу в Чилі відповідно до вимог стандартів ISO серії 9000 з метою зниження бар'єрів виходу цих підприємств на зовнішні ринки і, відповідно, зростання конкурентоспроможності економіки в цілому. За цією програмою міжнародну сертифікацію отримали 25 тисяч зі 100 тисяч середніх підприємств у Чилі при середній величині витрат для одного підприємства 20–30 тис. дол., що становило 50% витрат на проходження сертифікації, а решту сплачувала держава безпосередньо міжнародному агентству, що здійснює сертифікацію;

□ фінансування заходів з розвитку персоналу, надання бізнесовим структурам результатів НДДКР та площ технопаркам на території державних ВНЗ тощо;

□ надання підтримки не окремим підприємствам, а їх асоціаціям (наприклад, сприяння уряду Бразилії в координації зусиль місцевих виробників, спрямованих на модернізацію і диверсифікацію виробництва, розвиток експорту тощо). Зазначений підхід стимулює створення і функціонування інноваційних кластерів, які є вдалими прикладом здійснення спільної інноваційної політики ряду малих і середніх підприємств;

□ створення «фонду фондів» для стимулювання венчурного бізнесу, підтримка експорту для малого і середнього бізнесу та регіональних інноваційних кластерів.

Наведені приклади державного сприяння та стимулювання інноваційного розвитку свідчать про наявність широкого спектра можливостей і шансів для інноваційного прориву. На жаль, державні та галузеві програми, що реалізуються в Україні, не мають системного характеру, не враховують міграції центрів привабливості бізнесу, міжгалузевих трансформацій, доцільності міжсекторальної і міжвідомчої взаємодії з метою досягнення ефекту синергії.

3. УГОДИ З ВИРОБНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ, ЩО УКЛАДАЮТЬСЯ НА ЦЕНТРАЛІЗОВАНІЙ ОСНОВІ.

Результат такої співпраці має різні прояви, у тому числі й поступову концентрацію контролю над такою кооперацією у руках іноземного капіталу, про що свідчить зростання в Україні числа підприємств із 100-відсотковим іноземним капіталом. Так, у першому півріччі 2005 року підприємства з іноземними інвестиціями сформували понад 80% позитивного зовнішнього сальдо у торгівлі товарами. За останні п'ять років ці підприємства майже вдвічі збільшили свій внесок у формування загальних обсягів товарного експорту України. У 2005 році підприємства з іноземним капіталом сформували 26,2% зовнішньоторговельного обороту товарів і послуг України (проти 14,5% у 2000), причому темпи зростання експорту та імпорту цих підприємств відносно перевищують відповідні темпи зростання зовнішньоторговельних потоків в цілому. З другого боку, підприємства з іноземними інвестиціями використовуються як засіб проникнення на внутрішній ринок України: у першому півріччі 2005 вони забезпечили 47% товарного імпорту до України з ЄС-25 [28].

Про значний внесок підприємств з іноземними інвестиціями у підвищення конкурентоспроможності національної економіки засвідчують показники нарощування ними товарного експорту до ЄС: у першому півріччі 2005 року понад 37% товарного експорту до ЄС-25 здійснювали підприємства з іноземним капіталом. При цьому у взаємовідносинах з Австрією ці підприємства забезпечували 74% усього експорту, Данією — 65,4%, Нідерландами — 61,3% [28].

Зважаючи на поширену думку про позитивний вплив такої співпраці на розвиток високих технологій в Україні, проникнення українських суб'єктів господарювання на висококонкурентні ринки Європи, варто звертати увагу й на негативні висновки щодо такого співробітництва: переміщення в Україну невідповідних і неперспективних у екологічному відношенні виробництв та залучення відносно дешевої робочої сили, а також передача технологій, що не відповідають вимогам к-супільства.

Процес концептуалізації різнопланових теоретичних розробок та емпіричних досліджень проявів взаємозв'язку конкурентоспроможності вітчизняних суб'єктів господарювання та інноваційних процесів, що ініціюються та реалізуються на макро- і мікрорівнях, дозволив виявити такі суперечності інноваційного забезпечення конкурентоспроможності:

1. Бесистемність процесів інноваційної активності та відсутність стійких тенденцій її розвитку на фоні глобальної експансії нововведень.

Аналіз практики конкуренції у вітчизняній економіці демонструє відсутність тісного зв'язку позитивного успіху в конкурентній боротьбі й успішної інноваційної діяльності суб'єктів господарювання. Так, у першому півріччі 2006 року різними видами інноваційної діяльності в промисловості України займалося 926 підприємств, або 9,4% від загальної кількості промислових підприємств (для порівняння: у першому півріччі 2005 — 952 підприємства і 9,8%). При цьому майже кожне третє підприємство впроваджувало інноваційні види продукції, 15,6% — нові технологічні процеси. Найбільшу частку інноваційно активних підприємств зафіксовано у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення (27,1% підприємств галузі), машинобудуванні (18,1%), хімічній та нафтохімічній промисловості (17%), металургії та обробленні металу (10,9%), а найменшу — у добувній промисловості (3,2%) та виробництві і розподіленні електроенергії, газу і води (1,9%) [29]. Такі характеристики інноваційної активності підприємств не узгоджуються з показниками їх конкурентоспроможності, особливо на міжнародних ринках.

Залежність виробничої структури національної промисловості від сировинних ресурсів та дешевої робочої сили впливає на галузеву структуру виробництва, в якій переважають низько- і середньотехнологічні продукти. Цей чинник як загроза успішному економічному розвитку оцінюється експертами Мінекономіки України з максимальним ступенем впливу на конкурентоспроможність вітчизняних суб'єктів господарювання [30, 17].

Задля справедливості варто зазначити, що ряд фахівців оцінює активність вітчизняних винахідників стабільно високо, хоча в Україні до виробничих процесів залучено лише 0,2% науковців, тоді як в економічно розвинених країнах — понад 80% [31, 2]. М.Паладій зазначає, що на початку нинішнього десятиліття обсяг торгівлі патентами, ліцензіями і ноу-хау досягнув в Україні 500 млрд. дол., що перевищує рівень 1990 року у 10 разів. Однак у цьому контексті варто зазначити, що світовий ринок технологій у 2003–2004 становив 20% загальносві-

тового експорту товарів та послуг, і позиція України у цьому сенсі є неприємливою: частка нашої держави становить лише 0,1% світового ринку технологій, і щорічно Україна закуповує не більше 50 ліцензій, близько 20% яких використовуються зі збитками [31, 2].

Теоретична організація емпіричних даних, пов'язаних з виявленням характеру взаємозв'язку глобальних інноваційних процесів та інноваційної активності вітчизняних підприємств, дозволила встановити, що тенденція експансії нововведень певною мірою охопила й Україну, однак на вітчизняному ринку вона нашоухується на ряд бар'єрів і має особливі прояви: слабка мотивація інноваційної діяльності та недостатня урегульованість правових аспектів захисту винаходів; спонтанність і високий рівень непередбачуваності процедур і результатів впровадження інноваційних розробок; низький рівень сприйняття радикальних інновацій, інертність не лише до генерації, а й до можливого використання запозичених інновацій через відсутність гармонізованих етапів інноваційного процесу; значний рівень ізоляваності від потенційних зарубіжних партнерів; відсутність достатньої мотивації у потенційних зарубіжних партнерів до масштабного залучення можливостей української інноваційної сфери, що призводить до обмеження міжнародної співпраці.

2. Відсутність взаємозв'язку між традиційними (ціновими) конкурентними перевагами вітчизняних суб'єктів господарювання та інноваційною базою їх формування.

Експертами департаменту економічної стратегії Мінекономіки України серед загроз конкурентоспроможності суб'єктів господарювання у 2006 році визначено нівелювання цінових переваг українських товаровиробників (з середнім рівнем впливу цієї загрози). Загальновідомо, що цінові переваги вітчизняних виробників традиційно обумовлювалися дешевою робочою силою, низькими рівнями тарифів та вартості енергоресурсів, можливостями «оптимізації оподаткування», однак їх втрата призвела до падіння конкурентоспроможності товарів вітчизняного виробництва на зовнішніх і частково на внутрішньому ринках [30, 16–18]. Крім того, підвищення тарифів на природний газ та електроенергію, як прогнозують фахівці, призведе до зменшення споживчого попиту, а подальше погіршення балансу зовнішньої торгівлі внаслідок скорочення обсягів експорту і випереджувачого зростання вартості імпорту стане однією з причин падіння конкурентоспроможності вітчизняних суб'єктів господарювання. У 2005 році коефіцієнт покриття імпорту товарів експортом становив 96,9%, тоді як у 2004 — 112,6%, у 2003 — 102,2% [32, 4].

Розглядаючи цей аспект конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, особливу увагу варто звернути на домінування у багатьох галузях промисловості (насамперед, сировинних) тенденції до підвищення ступеня використання існуючих виробничих потужностей із застосуванням застарілих технологій. Згадану загрозу характеризують максимальним рівнем впливу [30, 17]. Цю тезу доречно підтвердити показником ВВП на одиницю спожитої енергії, який в економіці України становить 1,8 дол. США, тоді як у Болгарії — 2,9 дол., Румунії — 3,8 дол., Чехії — 3,7 дол., Польщі — 4,4 дол. [2], що свідчить про низький технічний і технологічний рівень виробництва і вичерпання існуючого цінового запасу конкурентоспроможності. Така ситуація дозволяє стверджувати про наростаючий дуальний обмежувачий вплив вичерпності цінових переваг вітчизняної продукції і обмеженості інноваційної бази їх формування.

3. Нееквівалентність і нерівноправність участі України у міжнародній міграції інновацій.

Ця суперечність підтверджується, перш за все, гальмуванням іноземними партнерами перспектив зростання конкурентоспроможності українських підприємств через трансфер застарілих технологій, які є неперспективними для розвинутих країн, і прагненням іноземного капіталу закріпити в Україні наявну технологічну структуру.

Поряд з тим світова практика засвідчує позитивний інноваційний вплив транснаціональних корпорацій (ТНК) як генераторів і центральних ланки у розповсюдженні інновацій. Вони володіють понад 80% патентів і ліцензій на нову техніку, технології і ноу-хау, близько 75–80% загальносвітового обсягу НДДКР здійснюється в межах ТНК, а на 700 найбільших промислових фірм світу припадає половина всього обсягу комерційного використання винаходів у світі [33, 10]. У ряді країн роль іноземних філій ТНК у розвитку високих технологій у переробній промисловості досягає значних цифр: у Норвегії — 48,6%, Франції — 51,5%, Канаді — 52,5%, Великобританії — 59,0%, Ірландії — 95,6% [33, 10]. Однак Україна за числом материнських компаній та іноземних

філій ТНК значно поступається не лише розвинутим країнам, а й багатьом постсоціалістичним країнам. У звіті UNCTAD за 2006 рік зазначено, що число материнських компаній та іноземних філій ТНК в Україні становить відповідно 1 і 364, тоді як у Молдові — 951 і 2670, Казахстані — 127 і 1772, Чехії — 660 і 71385, Словаччині — 260 і 2657, Китаї — 3429 і 280000 [34].

Поряд з тим упродовж 2000–2005 років частка загальних накопичених вхідних прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у валовому внутрішньому продукті України зросла з 12,4% до 21,1%, однак зарубіжні інвестори традиційно орієнтуються на високоприбуткові, некапіталомісткі та швидкоокупні сегменти української економіки, а перспективні (з позицій України) та потенційно конкурентоспроможні галузі і виробництва, як правило, не отримують пріоритетів серед іноземних інвесторів. Так, станом на 1 жовтня 2006 року найбільші обсяги іноземних інвестицій були зосереджені у фінансовій діяльності (2106 млн. дол. або 10,6% загального обсягу інвестицій), на підприємствах оптової торгівлі та посередництва в торгівлі (2007 млн. дол. або 10,1%), підприємствах металургії та оброблення металу (1390 млн. дол. або 7,0%), харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів (1242 млн. дол. або 6,0%), тоді як на машинобудування припадає 810 млн. дол. або 4,0%. Експерти Мінекономіки України визначають середній рівень впливу цієї загрози не лише для конкурентоспроможності вітчизняної продукції, й а для безпеки економіки в цілому. Така ситуація у вітчизняній економіці призвела до практичної відсутності виробників України на світових ринках, що визначають перспективи світової економіки: частка продукції високих технологій у структурі експорту промислових товарів становить 5,0% [30, 17–18]. Детальне вивчення обсягів і структури ПІІ засвідчує, у першу чергу, не появу нових технологій в українській економіці, а зміну власників.

4. Низький міжнародний конкурентний рівень вітчизняних розробок, які класифікуються як інновації.

Існує значна невідповідність критеріїв оцінювання інноваційної активності і конкурентоспроможності підприємств на зовнішньому і внутрішньому ринках, і при цьому вітчизняні критерії інноваційності у ряді випадків поступаються міжнародним стандартам.

У першому півріччі 2006 року 802 підприємства України реалізовували інноваційну продукцію, обсяг якої становив 12,1 млрд. грн., або 5,8% від загального обсягу промислової продукції (у першому півріччі 2005 — 10,8 млрд. грн. і 5,8%). К.М.Шишкіна зазначає, що майже на кожному дев'ятому підприємстві частка інноваційної продукції в обсязі промислової становила понад 70%, майже на кожному п'ятнадцятому — 50–70%, на кожному сьомому — 20–25%, на кожному другому — до 10%. Детальніший аналіз показує, що найбільші обсяги реалізованої інноваційної продукції в Україні за цей період забезпечено підприємствами машинобудування (майже 4,0 млрд. грн.), металургії і оброблення металу (3,0 млрд. грн.), харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів (1,6 млрд. грн.), хімічної та нафтохімічної промисловості (1,5 млрд. дол.) [29]. Поряд з тим міжнародні порівняння засвідчують, що на відміну від розвинутих країн, у яких 85–90% приросту ВВП забезпечується за рахунок виробництва та експорту наукоємної продукції, частка України на ринку високотехнологічної продукції, який оцінюється у 2,5–3,0 трлн. дол. США, становить приблизно 0,05–0,1% [18].

Дослідження тенденцій зростання обсягів виробництва і реалізації інноваційної продукції у промисловості України дозволяє констатувати, що вони не корелюються зі структурою товарного експорту України, оскільки вітчизняна інноваційна продукція не є конкурентоспроможною на міжнародному ринку. Так, підприємства машинобудування, що мають найвищу частку інноваційної продукції у структурі реалізації (у 2005 — 18,2% проти 6,5% в цілому по промисловості) не забезпечують адекватної частки продукції машинобудування у товарному експорті. З другого боку, у структурі реалізації підприємств металургії частка інноваційної продукції становить лише 3,5%, тоді як обсяги і частка товарного експорту металів і виробів з металу має стійку високу позицію: у 2005 році частка недорогоцінних металів і виробів з них становила 40,9% від загального обсягу експорту України, а у 2002 — 39,7% [10, 262; 35, 283].

Отже, можна стверджувати про значну несумісність результатів реалізації конкурентної й інноваційної політики в Україні, а також про низький конкурентний рівень розробок, які класифікуються як інновації.

5. Суперечливе ставлення до малого бізнесу як джерела інновацій.

Ряд фахівців вважає, що сьогодні в Україні реально можуть займатися інноваційною діяльністю лише великі, фінансово стабільні та потужні підприємства, а малі суб'єкти господарювання практично вилучені з цієї діяльності через високий рівень ризику та об'єктивну розтягнутість у часі моменту вкладання коштів та їх повернення [16, 5]. Однак сьогодні варто зважати на можливість формування малими підприємствами значного креативного потенціалу для продукування інновацій, що ґрунтовно довели окремі дослідники інноваційної активності малих підприємств. В Україні відбувається процес спонтанного становлення малого інноваційного бізнесу, для якого не створено сприятливого середовища (наприклад, дієвих механізмів співфінансування ризикових проектів, державних гарантій надання послуг приватними компаніями та інших способів управління ризиками).

6. Фрагментарність інноваційної інфраструктури.

Формування глобального інноваційного поля різко контрастує з вітчизняною практикою організації інноваційного процесу, що підтверджується наявністю суттєвих недоліків інноваційної інфраструктури. Нині в Україні функціонує 24 інноваційних бізнес-інкубатори, 10 інноваційних центрів, Український інститут науково-технічної інформації, підрозділи з питань інтелектуальної власності при вищих навчальних закладах. Такі цифри не відповідають формуванню глобального інноваційного процесу і окресленій тенденції створення міждержавних мереж інноваційної діяльності. Так, найбільш успішною вважається діяльність Європейської бізнес-мережі, яка охоплює понад 200 організацій, у тому числі 150 бізнес-інноваційних центрів, розташованих у 21 країні [18].

Отже, неможливість досягнення вагомих позитивних результатів підвищенні конкурентоспроможності вітчизняних суб'єктів господарювання обумовлюється такими проблемами:

- відсутність стратегії підвищення конкурентоспроможності національної економіки та її суб'єктів господарювання, стратегії переходу України до інноваційної моделі розвитку і, як наслідок, — механізму причинно-наслідкових зв'язків та гармонізації. Така ситуація не стимулює зростання попиту на інновації, що загрожує наростанням ознак системної кризи та ускладнюється у ряді випадків ігноруванням законодавства у сфері інноваційного розвитку;
- руйнування потужного науково-технічного потенціалу та відсутність механізму формування інноваційно сприятливого середовища та виховання інноваційно активного індивіда. Наслідком таких негативних явищ стало зменшення привабливості й конкурентоспроможності сфери науково-технічної діяльності та вплив інтелектуального потенціалу з цієї сфери;
- відсутність ефективного механізму виявлення, форматування комерціалізації інновацій, що призводить до перехоплення значної частки вітчизняних революційних інновацій зарубіжними конкурентами або значного знецінення наукових розробок через неоперативність їх реалізації, особливо за умови недосконалості механізму захисту прав власників інтелектуального продукту;
- відсутність достатніх фінансових ресурсів для реалізації перспективних, однак високоризикових, проектів з іноземними партнерами на паритетних умовах, що обумовлює домінування іноземного партнера у виробленні механізмів реалізації проектів чи програм, виборі місця розташування об'єктів, розподілі доходів;
- слабкий рівень абсорбції національною економікою і окремими суб'єктами господарювання результатів міжнародних і вітчизняних інноваційних проектів та інших розробок через низький рівень науково-технічного розвитку, застарілу структуру економіки, що знаходиться на межі структурної кризи;
- фактична втрата (як мінімум — розпорошення) висококваліфікованого персоналу високотехнологічних і наукоємних виробництва. Твердження багатьох фахівців про наявність в Україні висококваліфікованої робочої сили є висновком, що базується на тенденціях минулих років;
- повільні темпи створення національної креативної мережі та відсутність мотивації до творчої діяльності, що потребує вирішення цієї проблеми на основі новітніх підходів інноватики та ґрунтуючись на закономірності інтелектуалізації суспільних відносин.

Побудова і реалізація концепції управління конкурентоспроможністю суб'єктів господарювання на засадах інноваційного розвитку як засіб вирішення загальносистемної і міждисциплінарної проблеми повинна передбачати:

1. Концептуалізацію вітчизняних і зарубіжних напрацювань у сфері управління конкурентоспроможністю суб'єктів господарювання на засадах інноваційного розвитку для вироблення системи новітніх поглядів, ідей, методології, підходів і принципів їх реалізації в управлінській діяльності й на цій основі — цілеспрямованого впливу на конкурентоспроможність суб'єктів господарювання шляхом створення мотиваційного середовища активізації інноваційної діяльності.
2. Сприяння держави формуванню інноваційно сприятливого середовища, у т.ч. гармонізація правового поля України і розвинутих країн світу, ліквідація відсталості у розвитку інституцій інноваційного процесу та створення мотиваційних передумов для формування інноваційно активного індивіда та інноваційного типу поведінки як передумови подолання периферійності вітчизняної інноваційної системи.
3. Формування інноваційної інфраструктури та підвищення якості управління нею шляхом ліквідації фрагментарності та диспропорцій у розвитку складових частин інноваційного процесу, а також забезпечення системності у розробленні і реалізації цільових програм.
4. Побудова механізму міжнародного і внутрішнього обміну науково-технічними розробками, адекватного характерові глобалізаційних процесів і ступеню відмінності технологічних укладів економіки України і країн-партнерів, а в межах високотехнологічної міжнародної конкуренції — виокремлення і перехід до певних стадій (етапів) науково-інноваційного циклу, на відміну від статичної галузевої спеціалізації країни; ініціювання створення міжнародних консорціумів для продукування і здійснення інноваційних проєктів.
5. Створення системи прямої державної інформаційної підтримки інноваційних процесів, поповнення міжнародних банків даних про наукові і технологічні можливості України з метою залучення зацікавлених суб'єктів до виконання конкретних науково-технічних проєктів.
6. Гармонізація і синхронізація дій державного і приватного секторів економіки, у тому числі дотримання прав промислової та інтелектуальної власності, удосконалення корпоративного управління, стимулювання розвитку венчурного капіталу і запровадження ефективних механізмів підтримання перспективних інноваційних проєктів у сфері малого підприємництва, у т.ч. — співфінансування проєктів, державних гарантій надання конкретних послуг приватними компаніями, передачі функцій з надання державної підтримки приватним посередникам з метою зменшення ризиків неефективного використання коштів та запобігання корупції, підтримки експортної діяльності малих і середніх підприємств.
7. Перегляд пріоритетів в організаційному забезпеченні здійснення інноваційної політики, у т.ч. — прав, обов'язків, відповідальності структур, залучених до цього процесу, а також недопущення ігнорування законодавства у сфері розвитку високоукладної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. — 1008 с.
2. Покришка Д. С. Технологічна конкурентоспроможність економіки України на світовому ринку / http://www.nisp.gov.ua/vydanna/paporata/issue.php?s=epo12&issue=2006_2
3. Концепція Державної програми підвищення конкурентоспроможності національної економіки на 2007–2015 роки // http://iee.org.ua/files/pub/kruchkova/konz_full.pdf
4. World Economic Forum. The Global Competitiveness Report / http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness/Reports/ger_2006/chapter_1_1.pdf
5. Матеріали Світового центру даних Міжнародної ради з науки (ICSU) / <http://wdc.org.ua>
6. Конкурентоспроможність національної економіки / За ред. д-ра екон. наук Б.Є. Кваснюка. — К.: Фенікс, 2005. — 582 с.
7. Пирожков С. І. Проблеми прискорення інноваційного розвитку // Економіст. — 2005. — № 4. — С. 31.
8. Чижов С. В. Інноваційний фактор у підвищенні конкурентоспроможності промисловості України / http://iee.org.ua/files/alushta/89-4ijov-innov_factor.pdf
9. Цихан Т. В. О концепции технологических укладов и приоритетах инновационного развития Украины // Теория и практика управления. — 2005. — № 1. — С. 33–46.
10. Статистичний щорічник України за 2005 рік. — К.: Видавництво «Консультант», 2006. — 575 с.
11. Александрова В. П. Фінансування інноваційної діяльності як складової економіки знань // В кн.: Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / За ред. д-ра екон. наук, проф. Л. І. Федулової. — К.: «Основа», 2005. — С. 157–194.
12. Александрова В. П. Фінансове забезпечення економіки знань // В кн.: Україна у вимірі економіки знань / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К.: «Основа», 2006. — С. 256–269.
13. Бажал Ю. М. Інвестиційний ресурс інноваційного розвитку // В кн.: Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / За ред. д-ра екон. наук, проф. Л. І. Федулової. — К.: «Основа», 2005. — С. 56–72.
14. Лапко О. О., Александрова В. П. Науково-технічний потенціал та його розвиток // В кн.: Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. — С. 373–391.
15. Федулова Л. І. Інтеграція науки, освіти і виробництва // Україна у вимірі економіки знань / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К.: «Основа», 2006. — С. 269–286.
16. Хименко О. Україна інноваційна: реалії чи обрії? // Зовнішньоекономічний кур'єр. — 2006. — № 1–2. — С. 2–10.
17. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» // №1977–XII, із змінами від 19 грудня 2006 р. // www.osvita.org.ua/pravo/law_06/part_01.html
18. Постанова Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: проблеми формування і реалізації» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nrg=1244%2D16&p=118416311963...>
19. Статистичний бюлетень «Основні економічні показники діяльності підприємств — суб'єктів підприємницької діяльності за 2005 рік». — К.: Видавництво «Консультант», 2006. — С. 234–240.
20. Аналітична записка щодо загроз економічній безпеці України / Міністерство економіки України. Департамент економічної стратегії / <http://www.me.gov.ua/file/link/79655/file/Analiz.doc>
21. Світовий досвід підтримки інноваційної діяльності / Українська асоціація інвестиційного бізнесу / http://www.uaib.com.ua/files/articles/204/12_4.pdf
22. Тарнавська Н. П. Побудова інноваційної моделі управління конкурентоспроможністю підприємства на основі розвитку креативної мережі // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Проблеми економіки і управління. — 2007. — № 579. — С. 596–602.
23. Тарнавська Н. П. Трансформація відносин конкуренції у суспільстві, заснованому на знаннях // Вісник НУ «Львівська політехніка». — 2007. — № 580. — С. 158–167.
24. Тенденции развития экономики и формирование современной системы управления внешнеэкономическими связями: региональный аспект: монография / Под общ. ред. д. э. н., проф. Крамаренко В. И. — Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2007. — 263 с.
25. Тарнавська Н. Креативна мережа як засіб формування інноваційної моделі управління конкурентоспроможністю підприємства // Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики / Збірник тез і доповідей Міжнародної науково-практичної конференції 11–13 травня 2006р. — Львів, 2006. — С. 443–444.
26. Закон України «Про загальнодержавну комплексну програму розвитку високіх наукоємних технологій» від 9 квітня 2004 р. № 1676. — IV // Голос України. — 2004. — 15 червня.
27. Концепція Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2008–2012 роки», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 року №381-р / <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/cardnpd>
28. Роль і місце міжнародної науково-виробничої кооперації в становленні інноваційної моделі розвитку України // http://www.niss.gov.ua/Table/Jalilo_mv/007.htm
29. Шишкіна К. М. Інноваційна активність промислових підприємств України у I півріччі 2006 року / <http://www.kmu.gov.ua/docs/tem46200033230.doc>
30. Аналітична записка щодо стану економічної безпеки та загрози економічній безпеці України / Міністерство економіки України. Департамент економічної стратегії / <http://me.gov.ua/file/link/95165/file/econ-sec092006.pdf>
31. Паладій М. Конкурентоспроможність інтелектуальної власності України // Конкуренція. — 2005. — № 2. — С. 2–4.
32. Платіжний баланс України за 2005 рік. — К.: Національний банк України, 2006. — 95 с.
33. Инновационное развитие: венгерский опыт и украинские реалии / Зеркало недели. — 2007. — № 5 (634). — С. 1; 10–11.
34. UNCTAD. World Investment Report 2006. — New York and Geneva: United Nations, 2006.
35. Статистичний щорічник України за 2002 рік. — К.: Видавництво «Консультант», 2003. — 662 с.

Стаття надійшла до редакції 18.07.2007